

Izvorni znanstveni članak

dr. sc. Dražen Živić
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Marulićev trg 19, Zagreb
drazen.zivic@pilar.hr

prof. dr. sc. Nenad Pokos
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Marulićev trg 19, Zagreb
nenad.pokos@pilar.hr

dr. sc. Rebeka Mesarić Žabčić
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Marulićev trg 19, Zagreb
rebeka.mesariczabcic@pilar.hr

Vanjska migracija stanovništva Istočne Hrvatske u svjetlu rezultata popisa 1971., 1981. i 1991.

Sažetak

U ovom su radu, na temelju službenih i dostupnih rezultata popisa stanovništva 1971., 1981. i 1991., vodeći pritom računa o njihovoj upitnoj obuhvatnosti i pouzdanosti, prikazani i komparativnom metodom analizirani veličina (broj) i odabrane strukturno-demografske karakteristike kontingenta vanjskih migranata (hrvatskih građana na takozvanom privremenom radu u inozemstvu te članova njihovih obitelji koje su s njima u inozemstvu boravile) iz 14 istočno-hrvatskih općina. Istočno, kontinentsko krilo Hrvatske, kroz svoju je povijest imalo složen i vrlo dinamičan demografski, društveni i ekonomski razvoj, čiji su bitan čimbenik, uz ostalo, bile unutarne i vanjske migracije, uz izmjenu povijesnih razdoblja s prevladavajućim imigracijskim, odnosno emigracijskim obilježjima prostorne pokretljivosti stanovništva. Zahvaljujući brojčano jakim imigracijskim strujama Istočna je Hrvatska, od prvoga modernoga popisa 1857. sve do 1960-ih godina imala relativno visoke (uglavnom iznadprosječne) pozitivne stope međupopisne promjene. No upravo 1960-ih godina dolazi do promjene migracijskoga obrasca; imigracija postupno ustupa mjesto emigraciji, što je posljedično dovelo i do snižavanja stopa demografskoga porasta i promjene trenda i smjera u mehaničkom kretanju stanovništva iz pozitivne u negativnu migracijsku bilancu. Posebno važan segment pojave i jačanja emigracijskoga kontingenta od 1960-ih godina činile su vanjske migracije, odnosno odlazak stanovništva na takozvani privremeni rad u inozemstvo što je tadašnja jugoslavenska popisna statistika počela bilježiti od 1971. godine. Učinak je to značajne političke liberalizacije ekonomske emigracije u inozemstvo, ali i modernizacijskih procesa unutar istočno-hrvatskoga prostora, napose deagrarijacije i industrijalizacije, čiji razvojni trendovi nisu mogli osigurati dovoljno novih radnih mjesta za stanovništvo koje je u sve većem broju napuštalo poljoprivredu kao djelatnost i izvor prihoda za osobnu i obiteljsku egzistenciju. U nemogućnosti transfera iz poljoprivrednih u nepoljoprivredne djelatnosti sve zamjetniji broj stanovnika Istočne Hrvatske napustio je i mjesto stanovanja; dio je

emigrirao u druge dijelove Hrvatske (prije svega u Zagreb i njegovu aglomeraciju), a dio je privremeno, a ubrzo i trajno iselio u inozemstvo. Relativan udio popisanih u inozemstvu u ukupnom stalnom stanovništvu Istočne Hrvatske povećan je tako s 5,5 % 1971. na 6,7 % 1991. godine, što – nema sumnje – indicira signifikantan demografski gubitak, napose imajući u vidu strukturno-demografska obilježja te populacije, osobito njezinu dobnu i spolnu strukturu. Dakako, unutar Istočne Hrvatske postojale su i regionalne razlike u intenzitetu vanjske migracije koje na posredan način objašnjavaju, odnosno potvrđuju prisutne prostorne razlike u ekonomskom, društvenom i demografskom razvoju od 1960-ih do početka 1990-ih godina.

Ključne riječi: Istočna Hrvatska, stanovništvo, vanjska migracija, depopulacija, demografski gubitak

1. Uvod

Prema službenim podacima Državnoga zavoda za statistiku Republike Hrvatske,¹ u posljednjih su pet godina (2015. – 2019.) iz Hrvatske iselile (najmanje) 193 102 osobe, od kojih je iz županija Istočne Hrvatske² iselilo njih 55 511. Oni su činili signifikantnih 28,7 % ukupnoga emigrantskoga kontingenta Hrvatske. Iznadprosječni relativan udio iseljenika iz županija Istočne Hrvatske u odnosu na relativan udio njihova stanovništva u broju ukupnoga stanovništva Hrvatske prema popisu iz 2011. godine (18,8 %) pokazuje da je istočno-hrvatsko područje u značajnoj mjeri izloženo vanjskoj migraciji i da je ona bitan dinamički element kretanja i razvoja njezina stanovništva. Vanjska migracija u velikoj mjeri determinira predznak demografske dinamike (bilance) kao i intenzitet depopulacijskih trendova i procesa u istočnom kontinentalnom dijelu Hrvatske. No potrebno je upozoriti da je iseljavanje iz Istočne Hrvatske proces duga trajanja i da se može objasniti samo u kontekstu poznavanja općih i specifičnih fizičko-geografskih, historijsko-geografskih, društveno-ekonomskih, povijesno-političkih, demografskih i drugih razvojnih determinanti, odnosno činjenicom da je zbog sinergijskoga djelovanja različitih čimbenika Istočna Hrvatska, kao i Hrvatska u cjelini, već stoljećima „otvoreno“ migracijsko područje, kako sa stajališta unutarnje tako i s motrišta vanjske migracije.

Predmoderne i osobito moderne migracije imale su važnu, a u određenim situacijama i krucijalnu ulogu u kretanju brojnosti stanovništva i strukturno-demografskom razvoju istočno-hrvatskoga područja, odnosno u modeliranju naseljenosti pri čemu su se izmjenjivala razdoblja migracijske i demografske ekspanzije, s periodima migracijskoga i demografskoga regresa (Živić, 1995; 1998). Ne ulazeći detaljnije u tu problematiku ipak treba ukazati na činjenicu da je samo tijekom 20. stoljeća, zahvaljujući turbulentnom društveno-ekonomskom razvoju u najširem smislu te riječi i brojnim i složenim migracijama koje su bile posljedica toga razvoja, Istočna Hrvatska iz „obećane“ zemlje u koju se doseljavalo zbog boljih egzistencijalnih uvjeta, postupno postala jakim hrvatskim žarištem emigracije i depopulacije, jer već desetljećima bilježi značajne i s motrišta demografskih potencijala zabrinjavajuće demografske gubitke, što zbog prirodnoga pada što zbog negativnoga predznaka unutarnje i vanjske migracije (Akrap i Živić, 2009). Svojevrsna prekretnica u migracijskom obrascu zapaža se od sredine i kraja 1960-ih godina, otkad u strukturi mehaničkoga kretanja stanovništva prevladavajući utjecaj od imigracije preuzima emigracija, a unutar emigrantskoga kontingenta sve veće značenje dobiva iseljavanje u inozemstvo (izvan granica tadašnje SFRJ), na takozvani

---

1 Izvor: *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2019.*

2 U apsolutnom smislu najveći broj iseljenih zabilježila je Osječko-baranjska županija (17 644), zatim su po broju iseljenih slijedile Vukovarsko-srijemska županija (15 332), Brodsko-posavska (11 381) i Požeško-slavonska županija (6080), dok je najmanji broj iseljenih imala Virovitičko-podravska županija (5074).

privremeni rad (Wertheimer-Baletić, 1983), za koji se u kasnijim istraživanjima utvrdilo da je u najvećoj mjeri postao trajni.³

U ovom su radu, na temelju službenih i dostupnih rezultata popisa stanovništva 1971., 1981. i 1991. godine, vodeći pritom računa o njihovoj (ne)upitnoj obuhvatnosti i pouzdanosti, prikazani i komparativnom metodom analizirani veličina (broj) i odabrane strukturno-demografske karakteristike kontingenta vanjskih migranata (hrvatskih građana na takozvanom privremenom radu u inozemstvu te članova njihovih obitelji koji su s njima u inozemstvu boravili) iz 14 istočno-hrvatskih općina.⁴ U kontekstu moguće grube periodizacije hrvatske vanjske migracije u 20. stoljeću (Nejašmić, 2014), iseljavanje od 1960-ih (nakon političke liberalizacije ekonomske emigracije, tj. „otvaranja“ granica SFRJ prema inozemstvu) do početka 1990-ih godina, pripada jednoj od tri glavne iseljeničke struje iz Hrvatske; uz ovu struju, I. Nejašmić (2014: 414) ističe „iseljavanje u Italiju (optiranje) i drugo trajno iseljavanje (1948. – 1961.)“ te „iseljavanje u druge republike SFRJ (1948. – 1991.)“.

Svrha rada je pridonijeti potpunijem demografskom uvidu u kompleksnu problematiku hrvatskoga iseljeničtva u cjelini,⁵ s ciljem boljega razumijevanja njihova kauzalnoga konteksta. Ujedno, ovim se radom želi produbiti i proširiti znanje o Istočnoj Hrvatskoj kao području kontinuiranih emigracijskih obilježja kako bi se i suvremeno iseljavanje (od 1990-ih godina naovamo) stavilo u kontekst općih i specifičnih razvojnih (ne)prilika, koje su rezultirale nizom loših odrednica demografskoga, društvenoga i ekonomskoga razvoja koje su kao potisni (*push*) čimbenici djelovale na učestalost, veličinu i smjer emigracijskih struja.

U prostornom je kontekstu analizirano područje Istočne Hrvatske površine 11 090 četvornih kilometara što znači da je ona obuhvaćala 19,6 % ukupne kopnene površine Hrvatske. U administrativnom je smislu Istočna Hrvatska bila podijeljena na 14 općina koje su u nodalno-funkcionalnom smislu činile Osječku makroregiju (slika 1), a koje su početkom 1993. godine, uvođenjem županijskoga teritorijalnoga ustrojstva, grupirane u pet županija: Brodsko-posavsku, Osječko-baranjsku, Požeško-slavonsku, Virovitičko-podravsku i Vukovarsko-srijemsku. Vremenski okvir istraživanja definiran je rezultatima popisa stanovništva 1971., 1981. i 1991. godine jer su se prilikom njihove provedbe prikupljali podatci o stanovnicima na radu u inozemstvu (1971., 1981., 1991.), kao i članovima obitelji koji su u inozemstvu s njima boravili (1981. i 1991.).

O metodologiji i valjanosti obuhvata, a time i pouzdanosti rezultata popisa 1971., 1981. i 1991. godine u dijelu koji se odnosi na popis radnika i članova njihovih obitelji u inozemstvu opsežno su, među ostalim, pisali Ivo Baučić (1971 / 72; 1973) i Ivo Nejašmić (1987: 1994; 1995). Premda nema potrebe za detaljnijim prikazom (ponavljanjem) njihovih istraživačkih nalaza, ipak je potrebno ukratko naglasiti dva osnovna metodološka pitanja koja determiniraju pouzdanost popisnih rezultata: prvo se odnosi na problem određenja kategorije *privremenosti* rada u inozemstvu i drugo, koje se odnosi na problem *obuhvatnosti* osoba u inozemstvu. Tako su, primjerice, „popisom 1971. trebale [su] biti obuhvaćene sve osobe koje su na „privremenom radu u inozemstvu““ (Baučić, 1973: 13), ali je u popisnim publikacijama koje su se odnosile na metodologiju „nedovoljno objašnjen pojam „privremenosti“ rada u inozemstvu“, odnosno „nigdje nema objašnjenja o vremenskom trajanju pridjeva „privremen““ (Baučić, 1973: 14). Stoga, I. Baučić (1973: 15) zaključuje da „zbog proizvoljnog

3 Razmatrajući tijekove i brojidbene indikatore suvremene vanjske migracije Hrvatske, ustanovljene popisima 1971. i 1981. godine, I. Nejašmić (1987: 292) ističe da „slabi obilježje privremenosti i sve jasnije se naziru oblici klasičnog iseljeničtva; napreduje pojava spajanja obitelji u inozemstvu; jača tendencija trajnog ostanka sa svim obilježjima selekcije u korist zemalja prihvata“. U jednom kasnijem istraživanju I. Nejašmić (2014), navodeći procjenu da je od 1961. do 1991. godine na „rad u inozemstvo“ iz Hrvatske otišlo oko 450 000 osoba, a da se u istom razdoblju iz inozemstva vratilo oko 150 000 stanovnika (povratnika), ističe da je „neto“ iseljenički kontingent iz Hrvatske iznosio oko 300 000 stanovnika te zaključuje da je s vremenom „ojačalo pretvaranje privremenih radnika migranata u trajne migrante; radnik u inozemstvu postaje iseljenik“ (Nejašmić, 2014: 416).

4 Zbog jednostavnosti izričaja u radu će se izbjeći ponavljanje termina bivše i/ili tadašnje općine nego će se koristiti naziv aktualan u vremenskom (međupopisnom) razdoblju koji je predmet analize u ovomu radu.

5 O pojmovima iseljeničtvo i migracija detaljnije vidjeti u: Heršak (1998).

kriterija "privremenosti" nije dobiven pouzdan podatak o onim osobama za koje bi se zaista moglo pretpostaviti da su na "privremenom" boravku i radu u inozemstvu". Drugi metodološki problem koji se nameće vezan je uz obuhvatnost popisa, odnosno uz pitanje: jesu li u vrijeme popisivanja doista popisani svi radnici (1971., 1981. i 1991.) i svi članovi njihovih obitelji (1981. i 1991.)? Teško da je odgovor na to pitanje mogao biti pozitivan. Naime, popisnom metodologijom bilo je predviđeno da se podaci o privremeno odsutnima u inozemstvu prikupljaju zapravo „u zemlji“, od samih „inozemaca“ ako se u vrijeme popisa zateknu u naseljima svojega prebivališta, ili od strane članova njihovih obitelji, pa i susjeda, a u tom je slučaju kvaliteta i točnost prikupljenih podataka pod odgovarajućim znakom pitanja. Otvorena je bila i mogućnost da se radnici i članovi njihovih obitelji popišu u diplomatsko-konzularnim predstavništvima tadašnje SFRJ, ali i u tom slučaju treba biti oprezan u procjeni koliki je broj i udio „inozemaca“ to stvarno i učinio, odnosno koliko je hrvatskih građana na radu u inozemstvu ostalo izvan popisnoga obuhvata. I. Nejašmić (1996) iznosi pretpostavku da je najvjerojatnije oko 10 % osoba sa stalnim mjestom boravka (prebivalištem) u Hrvatskoj, a na radu ili boravku u inozemstvu ostalo izvan popisnoga obuhvata 1991. godine. Neovisno, ipak, o metodološkim problemima i slabostima, osobito vezanim uz pitanje obuhvatnosti, tj. necjelovitosti popisom utvrđenoga emigrantskoga kontingenta, rezultati tih popisa dragocjeni su nam i nezaobilazan izvor u (pr)ocjeni njegove veličine, strukture, vremenskoga okvira i prostorne distribucije.

Radi jednostavnosti izričaja u radu će se za stanovništvo na takozvanom privremenom radu u inozemstvu koristiti termin *radnici u inozemstvu*, a kada im se u analizi priključe članovi obitelji koji s njima u inozemstvu borave, koristit ćemo objedinjene termine *stanovništvo u inozemstvu, vanjska migracija*, odnosno *emigrantski kontingent*.

Slika 1. Općine Istočne Hrvatske prema administrativno-teritorijalnom ustrojstvu 1991.(prikazane su i granice današnjih županija)

Prije negoli budu izneseni odabrani brojidbeni popisni pokazatelji vanjske migracije stanovništva Istočne Hrvatske, treba naznačiti osnovne pokazatelje demografske dinamike u dijelu koji se odnosi na kretanje broja ukupnoga stanovništva Istočne Hrvatske u cjelini, kao i njezinih općinskih administrativnih jedinica u analiziranom razdoblju (1971. – 1991.). Naime, u dinamici i predznaku promjene broja ukupnoga stanovništva zrcali se i utjecaj vanjske migracije neovisno o tome u kojoj su mjeri predmetni popisi uspjeli obuhvatiti emigrantski kontingent.

2. Promjena broja ukupnoga stanovništva 1971. – 1991.

Od prvoga modernoga popisa stanovništva u hrvatskim krajevima (1857.) do 1991. godine broj ukupnoga stanovništva Istočne Hrvatske povećan je s 371 034 na 892 035 osoba, što predstavlja demografski porast od zamjetnih 140,4 %.⁶ To je posljedica utjecaja različitih demografskih i nedemografskih (eksternih) čimbenika, među kojima su pojedini imali naglašeno poticajan, a neki izrazito destabilizacijski učinak na kretanje i razvoj stanovništva. U tom smislu migracije su doista bile jedina konstanta demografskih promjena jer su u razdobljima brojnijega doseljavanja bile ključne u postizanju odgovarajućega intenziteta demografskoga porasta, dok su u periodima brojčano jakih iseljavanja na demografsku dinamiku djelovale regresivno i značajno usporavale stopu međupopisnoga porasta stanovništva. Dakako, smjer, intenzitet i predznak migracijske bilance uvelike je ovisio o širim društvenim i ekonomskim prilikama, a one su samo tijekom 20. stoljeća u dva navrata bile determinirane svjetskim ratnim sukobima, kao i radikalnim promjenama društveno-političkih uređenja i državnih statusa / pripadnosti u kojima se nalazilo istočno-hrvatsko stanovništvo. To je svoga odraza ponajviše imalo na prisilne migracije nakon 1. te osobito tijekom i nakon 2. svjetskoga rata.

U tom dugom razdoblju (1857. – 1991.) međupopisno smanjenje broja stanovnika zabilježeno je samo između 1869. i 1880. (-0,4 %) te između 1910. i 1921. godine (-0,5 %). U svim drugim međupopisnim razdobljima Istočna je Hrvatska bilježila demografsku ekspanziju (najčešće s višom stopom od prosječne stope porasta stanovništva Hrvatske u cjelini), a to znači i u svim međupopisjima nakon 2. svjetskoga rata, s napomenom da je nakon 1971. godine brojčana (popisna) dinamika istočno-hrvatskoga stanovništva bitno slabija u odnosu na prethodna razdoblja; štoviše, ona od 1970-ih godina ima obilježja demografske stagnacije, odnosno vrlo slabe demografske progresije (Wertheimer-Baletić, 1983; Živić, 1995). Zahvaljujući poslijeratnom kompenzacijskom razdoblju povećanoga nataliteta (1946. – 1954.) kao i jakoj imigraciji, prvo u sklopu agrarno-reformskih imigracijskih struja nakon 2. svjetskoga rata (1945. – 1948.), a potom brojne imigracije radne snage u razdoblju ubrzane industrijalizacije (1950-te i početak 1960-ih godina), Istočna je Hrvatska ostvarila zamjetan porast broja ukupnoga stanovništva (između 1948. i 1961. godine demografski porast iznosio je 16,7 %, odnosno 1,2 % prosječno godišnje). No sredinom, a osobito od kraja 1960-ih godina mijenja se prevladavajuće obilježje migracijske bilance, koja iz pozitivnoga poprima negativan predznak, što znači da iseljavanje, bilo da je riječ o unutarnjim (unutarhrvatskim i unutarjugoslavenskim) bilo vanjskim migracijama, počinje dominirati u odnosu na doseljavanje. U sinergiji sa sve nepovoljnijim obilježjima bioreprodukcije karakterističnima za niskonatalitetna područja u kasnoj podetapi etape demografske tranzicije (stope nataliteta i prirodne promjene nalaze se u padu, a stopa mortaliteta u blagom porastu),⁷ brojnije iseljavanje od doseljavanja determinira značajno slabljenje

6 Za rezultate modernih popisa stanovništva u Hrvatskoj od 1857. do 1991. godine koji se odnose na kretanje broja ukupnoga stanovništva vidjeti u: Korenčić, M. (1979). *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857. – 1971.* Djela JAZU, Knjiga 54, JAZU; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., Stanovništvo po općinama i zajednicama općina, Dokumentacija 501, RZSSRH, Zagreb, 1982; Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., Stanovništvo u zemlji i inozemstvu po naseljima, Dokumentacija 911, DZSRH, Zagreb, 1996.

7 Prema podatcima hrvatske vitalne statistike i konceptu ukupnoga stanovništva (uključuje vitalna događanja „u zemlji“ i u inozemstvu), u općinama Istočne Hrvatske živorođeno je između 1981. i 1990. godine 124 613 djece što je bilo 17,0 % manje nego u razdoblju 1971. – 1980. (150 104); između 1981. i 1990. godine umrle su 99 292 osobe što je

stopa demografskoga porasta (Wertheimer-Baletić, 1983) pa je tako od 1961. do 1991. godine ona iznosila 10,8 %, odnosno svega 0,3 % prosječno godišnje što je samo četvrtina vrijednosti te stope iz razdoblja 1948. – 1961. godine.

Tablica 1. Promjena ukupnoga broja stanovnika Istočne Hrvatske 1971. – 1991. godine

Godina	Ukupan broj stanovnika	Apsolutna promjena broja stanovnika	Lančani indeks	Stopa prosječne relativne godišnje promjene (%)
1971.	858.136	-	-	-
1981.	867.646	9.510	101,1	0,1
1991.	892.035	24.389	102,8	0,3

Izvor: Popis stanovništva i stanova 1971. godine, Rezultati za stanovništvo i domaćinstva po naseljima i opštinama, Tablogrami po naseljima, SZS, Beograd, 1973.; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., Stanovništvo po općinama i zajednicama općina, Dokumentacija 501, RZSSRH, Zagreb, 1982.; Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., Stanovništvo u zemlji i inozemstvu po naseljima, Dokumentacija 911, DZSRH, Zagreb, 1996.

Demografska stagnacija, odnosno vrlo slaba progresija posebno su do izražaja došli između 1971. i 1991. godine (tablica 1). U tom je dvadesetogodišnjem razdoblju broj ukupnoga stalnoga stanovništva Istočne Hrvatske (uključuje prisutno stanovništvo, tj. popisane „u zemlji“ te stanovništvo popisano u inozemstvu) povećan s 858 136 na 892 035 osoba ili za 4,0 %, uz stopu prosječne relativne godišnje promjene od svega 0,2 %. Premda je u tom razdoblju Istočna Hrvatska u cjelini zadržala pozitivna obilježja (predznak) demografske dinamike (bilance), na općinskoj su razini već bili prisutni i primjetni depopulacijski trendovi i procesi u kretanju broja stanovnika (tablica 2), što upućuje na prostornu diferenciranost demografske dinamike, a ona je značajnim dijelom bila povezana uz razlike u postignutoj razini ekonomske razvijenosti kao i uz dosegnutu razinu urbanizacije i industrijalizacije analiziranoga područja. Najnepovoljnije je stanje brojčane (popisne) dinamike bilo u općinama: Donji Miholjac, Nova Gradiška, Orahovica, Podravska Slatina i Slavonska Požega jer su one u oba međupopisja zabilježile ukupnu depopulaciju, odnosno međupopisni pad stanovništva; kumulativno s 212 518 na 199 717 stanovnika ili za 6,0 %.⁸ Nasuprot „depopulacijskim“ općinama, pozitivan pol međupopisne brojčane dinamike činile su općine: Osijek, Slavonski Brod, Valpovo, Vinkovci i Vukovar jer je u njima u oba međupopisja zabilježen demografski porast; kumulativno s 443 269 na 495 244 stanovnika ili za 11,7 %.⁹ Između pozitivnoga i negativnoga pola demografske dinamike nalazila se i treća skupina istočno-hrvatskih općina (Beli Manastir, Đakovo, Našice i Županja), koje su između 1971. i 1981. imale demografsku regresiju, dok su između 1981. i 1991. godine zabilježile demografski porast, no on nije bio dovoljan da bi nadomjestio vrijednost ukupne depopulacije iz prethodnoga međupopisja; kumulativno, u navedene četiri općine broj stanovnika

bilo 15,2 % više u odnosu na razdoblje 1971. – 1980. (86 209); između 1981. i 1990. godine iznos prirodna prirasta (25 321) smanjen je za 60,4 % u odnosu na razdoblje 1971. – 1980. (63.895). Kumulativna stopa nataliteta smanjena je sa 17,5 na 14,0 promila, stopa mortaliteta povećana s 10,5 na 12,0 promila, a stopa prirodne promjene smanjena s ionako niskih 7,0 na svega 2,0 promila (Živić, 1995: 86).

8 Između 1971. i 1991. godine broj ukupnoga stanovništva u općini Donji Miholjac smanjen je za 11,3 %, u općini Nova Gradiška za 4,7 %, u općini Orahovica za 11,4 %, u općini Podravska Slatina za 11,0 % te u općini Slavonska Požega za 1,8 %.

9 Između 1971. i 1991. godine broj ukupnoga stanovništva u općini Osijek povećan je za 14,8 %, u općini Slavonski Brod za 13,9 %, u općini Valpovo za 7,7 %, u općini Vinkovci za 7,3 % te u općini Vukovar za 9,9 %.

između 1971. i 1991. godine smanjen je s 202 349 na 197 074 stanovnika ili za 2,6 %.¹⁰ Dakle, od ukupno 14 općina Istočne Hrvatske, njih devet ili dvije trećine, između 1971. i 1991. godine imalo je smanjenje broja ukupnoga stalnoga stanovništva, što indicira relativno visok stupanj prostorne homogenosti ukupne depopulacije. Važna odrednica toga smanjenja bila je vanjska migracija, odnosno odlazak na takozvani privremeni rad u inozemstvo čije razmjere (donekle) ilustriraju rezultati popisa 1971., 1981. i 1991. godine. U zaključnom dijelu ovoga rada osvrnut ćemo se na diferencirani utjecaj brojčane dinamike stanovništva „u zemlji“ i stanovništva popisano u inozemstvu na promjenu broja ukupnoga stalnoga stanovništva Istočne Hrvatske između 1971. i 1991. godine.

Tablica 2. Promjena ukupnoga broja stanovnika Istočne Hrvatske 1971. – 1991. po općinama

Općina	Ukupan broj stanovnika			Lančani indeks	
	1971.	1981.	1991.	1981./1971.	1991./1981.
B. Manastir	56.322	53.409	54.265	94,8	101,6
D. Miholjac	22.972	20.647	20.365	89,9	98,6
Đakovo	54.032	52.349	52.954	96,9	101,2
Našice	42.888	38.936	40.829	90,8	104,9
N. Gradiška	63.754	61.267	60.749	96,1	99,2
Orahovica	17.641	16.280	15.631	92,3	96,0
Osijek	143.894	158.790	165.253	110,4	104,1
P. Slatina	35.080	32.024	31.227	91,3	97,5
S. Požega	73.071	71.786	71.745	98,2	99,9
S. Brod	100.311	106.400	114.249	106,1	107,4
Valpovo	30.748	31.809	33.108	103,5	104,1
Vinkovci	91.714	95.245	98.445	103,9	103,4
Vukovar	76.602	81.203	84.189	106,0	103,7
Županja	49.107	48.001	49.026	97,7	102,1

Izvor: Popis stanovništva i stanova 1971. godine, Rezultati za stanovništvo i domaćinstva po naseljima i općinama, Tablogrami po naseljima, SZS, Beograd, 1973.; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., Stanovništvo po općinama i zajednicama općina, Dokumentacija 501, RZSSRH, Zagreb, 1982.; Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., Stanovništvo u zemlji i inozemstvu po naseljima, Dokumentacija 911, DZSRH, Zagreb, 1996.

3. Broj popisanih u inozemstvu 1971., 1981. i 1991.

Premda podatci o vanjskim migracijama, neovisno o razini njihove obuhvatnosti, prikupljeni popisima stanovništva ukazuju tek na „inventuru“ stanja emigrantskoga kontingenta u kritičnom vremenskom trenutku popisa (Nejašmić, 1987), a ne i na vremensku dinamiku prostorne pokretljivosti na godišnjoj razini, koja je uz unutarnje odrednice značajno bila određena i vanjskim čimbenicima, osobito ponudom/potražnjom radnih mjesta na međunarodnom tržištu rada, ipak su vrijedan i nezaobilazan indikator mehaničkoga kretanja stanovništva.

Istaknuto je već naprijed da je od sredine 1960-ih godina promijenjen predznak migracijske bilance u Istočnoj Hrvatskoj, odnosno iseljeničke su struje postale brojnije od doseljeničkih. Razlozi tome su brojni i uglavnom vezani uz promjene u intenzitetu i pravcima društveno-ekonomskoga

¹⁰ Između 1971. i 1991. godine broj ukupnoga stanovništva u općini Beli Manastir smanjen je za 3,7 %, u općini Đakovo za 2,0 %, u općini Našice za 4,8 % te u općini Županja za 0,1 %.

razvoja. Dok su u prvim godinama nakon II. svjetskoga rata doseljavanja bila povezana uz agrarnu reformu i kolonizaciju, a tijekom 1950-ih i početkom 1960-ih godina uz ubrzanu industrijalizaciju koja je potaknula i usmjerila transfer domicilnoga stanovništva iz poljoprivrede u industriju i druge nepoljoprivredne djelatnosti, ali i doseljavanje novoga stanovništva (naročito iz pasivnijih dijelova Hrvatske i Bosne i Hercegovine), zbog stalno rastućih potreba za (mlađom) radnom snagom, dotle su veći dio 1960-ih i 1970-te godine bile obilježene jačanjem emigracije. Doseljavanje nedomicilne radne snage, doduše, nije prestalo, ali je postalo sve manje brojno, dok su iseljeničke struje (unutarnje i vanjske) u kontekstu broja sudionika značajno povećale svoj obujam. Naime, procesi deagrarizacije, a potom i deruralizacije tih godina tekli su brže od industrijalizacije, urbanizacije i tercijarizacije društva pa se „oslobodena“ poljoprivredna radna snaga nije mogla u cijelosti zaposliti u industriji i uslužnom sektoru. „Nepoljoprivredni gospodarski sektori nisu mogli apsorbirati svu radnu snagu koja je pridošla sa sela“ (Nejašmić, 2014: 416) pa je razumljivo „kada želje za prijelaz u nepoljoprivredne sektore privrede nije moguće ostvariti u zemlji, lako je shvatiti spremnost mnogih da do zaposlenja dođu odlaskom na rad u inozemstvo (Baučić, 1971/72: 28).¹¹ Potonjem treba pribrojiti i loše stanje poljoprivrede zbog neprilagođene agrarne politike, zaostajanje u dohotku poljoprivrednoga stanovništva, neatraktivni društveni položaj života na selu i od poljoprivrede i slično (Živić, 1998). Izlaz iz prijetee nezaposlenosti i lošijega egzistencijalnoga položaja za sve veći broj stanovnika nalazio se u odlasku (*ruralni egzodus*) prema drugim hrvatskim gradovima, osobito prema Zagrebu kao nacionalnom središtu, ali i prema inozemstvu koje je, političkom odlukom tadašnjih jugoslavenskih vlasti o otvaranju državnih granica, postalo odredištem koje je pružalo daleko povoljnije izgleda, odnosno nudilo veću cijenu rada za kvalitetniji i uspješniji život te davalo mogućnost bržega profesionalnoga uspjeha i napredovanja. „Tako je“, kako ističe I. Nejašmić (2014: 416), „zapadnoeuropsko tržište privuklo ne samo deagrarizirano seljaštvo i nezaposlene nego i veliki broj zaposlenih osoba“.

Upravo je međupopisje 1961. – 1971. godine bilo razdoblje „pojačanog zapošljavanja naših radnika u inozemstvu, u kojem je stanovništvo Slavonije i Baranje znatno sudjelovalo“ – naglasit će A. Wertheimer-Baletić (1983: 95). Štoviše, i u tadašnjem jugoslavenskom kontekstu Istočna je Hrvatska, uz središnju Hrvatsku, Bačku i sjeveroistočnu Sloveniju, pripadala jednoj od dvije regije s velikim brojem vanjskih migranata (Baučić, 1971/72). Jedan od razloga tome, uz naprijed navedene modernizacijske procese deagrarizacije, industrijalizacije i deruralizacije, bila je i privredna reforma iz 1965. godine, koja je, među ostalim, za cilj imala osiguranje međunarodne konkurentnosti tadašnjega jugoslavenskoga gospodarstva, a to se trebalo postići modernizacijom i racionalizacijom (smanjenjem zaposlenosti) proizvodnje, što je bio bitan čimbenik (*push faktor*) povećanja zapošljavanja u inozemstvu (Baučić, 1971/72).

Prema podacima iz popisa stanovništva 1971. godine (tablica 3), imajući u vidu metodološki okvir popisivanja emigrantskoga kontingenta, na radu u inozemstvu su se nalazila 224 722 stanovnika Hrvatske,¹² koji su činili 5,1 % ukupnoga stalnoga stanovništva, od kojih je iz općina Istočne Hrvatske bilo njih 47 369 ili 21,1 %. Istočno-hrvatski vanjski migranti su činili 1971. godine 5,5 % njezinoga ukupnoga stalnoga stanovništva. Već ovi podatci jasno sugeriraju zaključak o

-
- 11 Korisno je na ovom mjestu istaknuti da je, prema rezultatima popisa, 1971. godine u Istočnoj Hrvatskoj bilo 265 791 poljoprivrednoga stanovništva koji su činili trećinu (33,1 %) ukupnoga stalnoga stanovništva; do 1991. godine broj poljoprivrednoga stanovništva smanjen je na 110 017 osoba ili za 58,6 %, dok je njihov relativan udio u ukupnom stalnom stanovništvu smanjen na 13,2 % (Živić, 1998: 112). Dio deagrariziranoga poljoprivrednoga stanovništva iselio je tih godina u inozemstvo, prvo radnici radi zaposlenja, a potom i članovi njihovih obitelji (supružnici, djeca i dr.).
- 12 Premda se u rezultatima popisa 1971. godine nisu iskazivali podatci o članovima obitelji koji su boravili s radnicima na takozvanom privremenom radu u inozemstvu, ipak se posrednim putem može za tadašnju SFRJ u cjelini kao i za sve njezine republičke sastavnice pa tako i za Hrvatsku u cjelini iskazati i taj broj. Tako su, uz 224 722 radnika, u inozemstvu boravila i 30 134 člana njihovih obitelji, što znači da je popisom 1971. godine utvrđeni emigrantski kontingent brojao ukupno 254 856 stanovnika ili 5,8 % ukupnoga stalnoga stanovništva Hrvatske (Nejašmić, 1987: 296; 1994: 141).

iznadprosječnom udjelu istočno-hrvatskih radnika u inozemstvu u odnosu na hrvatski prosjek jer je ukupno stalno stanovništvo Istočne Hrvatske 1971. godine sudjelovalo s 19,4 % u ukupnom stalnom stanovništvu Hrvatske. Relativan udio vanjskih migranata (radnici + članovi njihovih obitelji) iz Istočne Hrvatske u ukupnom emigrantskom kontingentu Hrvatske 1981. godine iznosio je 22,6 %, a potom je do 1991. godine smanjen na 21,1 % (u ukupnom stalnom stanovništvu Hrvatske istočno-hrvatska populacija sudjelovala je 1991. godine s 18,6 %). I opća stopa vanjske migracije (broj stanovništva u inozemstvu / vanjskih migranata na 100 stalnih stanovnika) pokazuje da je Istočna Hrvatska u sva tri predmetna popisa bila područje jače zahvaćeno emigracijom od Hrvatske u cjelini: 1971. godine opća stopa vanjske migracije u Istočnoj Hrvatskoj bila je za 0,5 postotnih bodova viša nego u Hrvatskoj u cjelini; 1981. godine razlika je iznosila zamjetnih 0,9 postotnih bodova, a 1991. godine 0,7 postotnih bodova.

Tablica 3. Broj stanovnika u inozemstvu Istočne Hrvatske i Hrvatske u cjelini 1971., 1981. i 1991.

Godina	Istočna Hrvatska			Hrvatska		
	Broj stanovnika u inozemstvu	Udio u ukupnom broju stanovnika (%)	Lančani indeks	Broj stanovnika u inozemstvu	Udio u ukupnom broju stanovnika (%)	Lančani indeks
1971.	47.369*	5,5	-	224.722*	5,1	-
1981.	47.576	5,5	99,8	210.330	4,6	93,6
1991.	60.181	6,7	126,5	285.216	6,0	135,6

*Podatak za 1971. godinu odnosi se samo na radnike zaposlene u inozemstvu, bez članova njihovih obitelji koji su s njima boravili.

Izvor: Lica na privremenom radu u inozemstvu, Prema popisu stanovništva i stanova 1971., Statistički bilten 679, SZS, Beograd, 1971; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., Dokumentacija 517, Radnici na privremenom radu u inozemstvu, članovi porodice i povratnici, RZS, Zagreb, 1986; Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., Dokumentacija 893, Osobe na radu u inozemstvu i članovi porodice koji s njima u inozemstvu borave po županijama, gradovima i općinama, DZSRH, Zagreb, 1997.

Uspoređujući rezultate predmetnih popisa primjetne su signifikantne promjene u veličini i prostornoj distribuciji istočno-hrvatskoga emigrantskoga kontingenta. Uzme li se u analizu samo radnike u inozemstvu (dakle, bez članova obitelji), njihov je broj od 1971. do 1981. godine smanjen s 47 369 na 33 849 ili za 28,5 %, da bi od 1981. do 1991. godine bio povećan s 33 849 na 36 628 osoba ili za 8,2 % (tablica 4); u cjelini broj radnika u inozemstvu iz općina Istočne Hrvatske smanjen je od 1971. do 1991. godine za 22,7 %, što je približno smanjenju ukupnoga broja radnika u inozemstvu iz Hrvatske u cjelini (smanjenje s 224 722 na 175 338 osoba ili za 22,0 %). U svim je općinama Istočne Hrvatske broj radnika u inozemstvu između 1971. i 1981. godine smanjen, i to u rasponu od -48,5 % u našičkoj (broj radnika „inozemaca“ gotovo je prepolovljen) do -17,0 % u osječkoj općini. U sljedećem međupopisju (1981. – 1991.) evidentirane su zanimljive i znakovite promjene: od 14 općina, u njih pet zabilježen je nastavak pada broja popisanih radnika u inozemstvu: najviše u općini Donji Miholjac (-27,8 %), a najmanje u općini Podravska Slatina (-3,6 %), dok je u devet općina broj radnika u inozemstvu povećan: najviše u općini Našice (52,5 %), a najmanje u općini Vinkovci (2,0 %). U cjelini uzevši, između 1971. i 1991. godine broj stanovnika na radu u inozemstvu nije povećan ni u jednoj općini, nego je smanjen u svih 14 istočno-hrvatskih općina, najviše u općini Donji Miholjac (čak -57,3 %), a najmanje u općini Županja (svega -5,2 %).

Tablica 4. Broj radnika u inozemstvu Istočne Hrvatske 1971. – 1991. po općinama

Općina	1971.	1981.	1991.	Lančani indeks 1981./1971.	Lančani indeks 1991./1981.
B. Manastir	2.472	1.605	1.461	64,9	91,0
D. Miholjac	1.172	694	501	59,2	72,2
Đakovo	4.809	3.484	3.279	72,4	94,1
Našice	3.032	1.561	2.381	51,5	152,5
N. Gradiška	3.634	2.747	3.079	75,6	112,1
Orahovica	1.033	611	552	59,1	90,3
Osijek	5.979	4.962	5.076	83,0	102,3
P. Slatina	1.462	862	831	59,0	96,4
S. Požega	4.196	3.105	3.505	74,0	112,9
S. Brod	5.470	4.155	4.573	76,0	110,1
Valpovo	1.404	1.016	1.169	72,4	115,1
Vinkovci	5.474	4.082	4.164	74,6	102,0
Vukovar	3.205	1.964	2.239	61,3	114,0
Županja	4.027	3.001	3.818	74,5	127,2
Svega	47.369	33.849	36.628	71,5	108,2

Izvor: Lica na privremenom radu u inozemstvu, Prema popisu stanovništva i stanova 1971., Statistički bilten 679, SZS, Beograd, 1971; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., Dokumentacija 517, Radnici na privremenom radu u inozemstvu, članovi porodice i povratnici, RZS, Zagreb, 1986; Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., Dokumentacija 893, Osobe na radu u inozemstvu i članovi porodice koji s njima u inozemstvu borave po županijama, gradovima i općinama, DZSRH, Zagreb, 1997.

No stanje glede vanjske migracije Istočne Hrvatske poprima ponešto drugačije brojidbene obrise i karakteristike ako promotrimo kontingent ukupnoga broja migranata, što znači i stanovnike na radu i članove njihovih obitelji te usporedimo rezultate popisa 1981. i 1991. godine (tablica 5). U tom slučaju, samo je jedna općina (Donji Miholjac) zabilježila između 1981. i 1991. godine pad broja vanjskih migranata (-13,4 %), dok su ostale općine (njih 13) imale porast broja emigranata, i to u rasponu od najslabijega porasta u općini Beli Manastir (3,8 %) do najjačega porasta u općini Našice (čak 80,7 % što znači da je broj „inozemaca“ u samo deset godina gotovo udvostručen). Zahvaljujući tomu i ukupna veličina istočno-hrvatskoga emigrantskoga kontingenta je povećana: s 47 567 na 60 181 stanovnika ili za 26,5 %.¹³ Imajući u vidu podatak da je u istom međupopisju broj stanovnika Istočne Hrvatske na radu u inozemstvu povećan za 8,2 %, očito je da su na rast obujma vanjske migracije prevladavajući utjecaj imali članovi obitelji, koji su ili pojačano iseljavali između 1981. i 1991. godine ili su bili bolje zahvaćeni popisom stanovništva 1991. godine, ili je riječ, zapravo, o kombinaciji razloga. Drugim riječima, između ove dvije podskupine istočno-hrvatskoga emigrantskoga kontingenta postojala je divergentna dinamika, što u smislu trenda odgovara promjenama i na razini Hrvatske u cjelini. U svakom slučaju, kako navodi I. Nejašmić (1994: 141), „potisnut je, dakle, provizorij odvojenoga, samačkoga života radnika, a ojačalo je okupljanje obitelji u inozemstvu. Očigledno je razmatrani proces ušao u zrelu fazu!“. A to implicira i teže i dalekosežnije negativne posljedice vanjske migracije jer je u takvom migracijskom scenariju značajniji povratak

13 U više je demografskih i demografsko-migracijskih istraživanja isticano da treba biti oprezan pri tumačenju razloga povećanja broja vanjskih migranata između 1981. i 1991. godine i da se nikako ne smije ispustiti iz vida i mogućnost da je prilikom popisivanja 1991. godine dio „iseljenika želio «ući» u popis stanovništva, pokazujući i time svoje domoljublje (ili je njihova rodbina koja je za njih davala podatke tako osjećala)“ (Nejašmić, 1994: 142).

bio više nego upitan, odnosno privremenost vanjske migracije, ne samo prekomorske nego i u sve većoj mjeri i europske, poprimila je obilježja trajnosti (Čizmić i Živić, 2005) i kao takva, zbog kratkoročnih i odgođenih dugoročnih učinaka,¹⁴ pridonijela porastu obujma demografskoga gubitka Istočne Hrvatske, a time i Hrvatske u cjelini.

Drugi bitan kvantitativan indikator ocjene važnosti emigrantskoga kontingenta Istočne Hrvatske kao i njegove prostorne distribucije jest opća stopa vanjske migracije koja je izračunata kao broj vanjskih migranata na 100 stalnih stanovnika (tablica 5). Očekivano, opća stopa vanjske migracije povećana je između 1981. i 1991. godine s 5,5 na 6,7, s tim da je od 14 istočno-hrvatskih općina smanjena samo u općini Donji Miholjac (s 4,7 na 4,2), dok je u ostalim općinama opća stopa povećana, tako da su 1991. godine iznadprosječan udio vanjskih migranata u broju ukupnoga stalnoga stanovništva imale općine: Đakovo (10,2), Našice (10,4), Nova Gradiška (8,2), Slavonska Požega (7,8), Vinkovci (7,0) i Županja (najviše: 12,9), dok je opća stopa vanjske migracije u općinama: Beli Manastir (4,2), Donji Miholjac (4,2), Orahovica (6,3), Osijek (5,0), Podravska Slatina (4,5), Slavonski Brod (6,6), Valpovo (6,0) i Vukovar (najmanje: 4,1), bila ispodprosječna u odnosu na Istočnu Hrvatsku u cjelini. Značajno je napomenuti da je samo pet općina Istočne Hrvatske imalo opću stopu vanjske migracije nižu od hrvatskoga prosjeka, a jedna općina identičnu hrvatskom prosjeku. Štoviše, među deset tadašnjih općina Hrvatske s najvećom općom stopom vanjske migracije nalazila se i općina Županja (7. mjesto), a među prvih 20 i općine: Našice (17. mjesto), Đakovo (18. mjesto) i Nova Gradiška (20. mjesto). U odnosu na druge hrvatske općine najmanju opću stopu vanjske migracije imala je općina Vukovar (72. mjesto) (Nejašmić, 1995: 30-31). Sve to ukazuje da je Istočna Hrvatska, napose dio slavonske Posavine i Požeške kotline, đakovački kraj i Bosutska nizina (Nejašmić, 1996), i do početka 1990-ih bila jedno od najznačajnijih izvorišta hrvatske vanjske migracije (slika 2) te da je suvremeno iseljavanje prema inozemstvu samo nastavak prošlih migracijskih procesa i trendova, doduše, s još jačim intenzitetom i težim, odnosno dugoročnijim demografskim, društvenim i ekonomskim posljedicama.

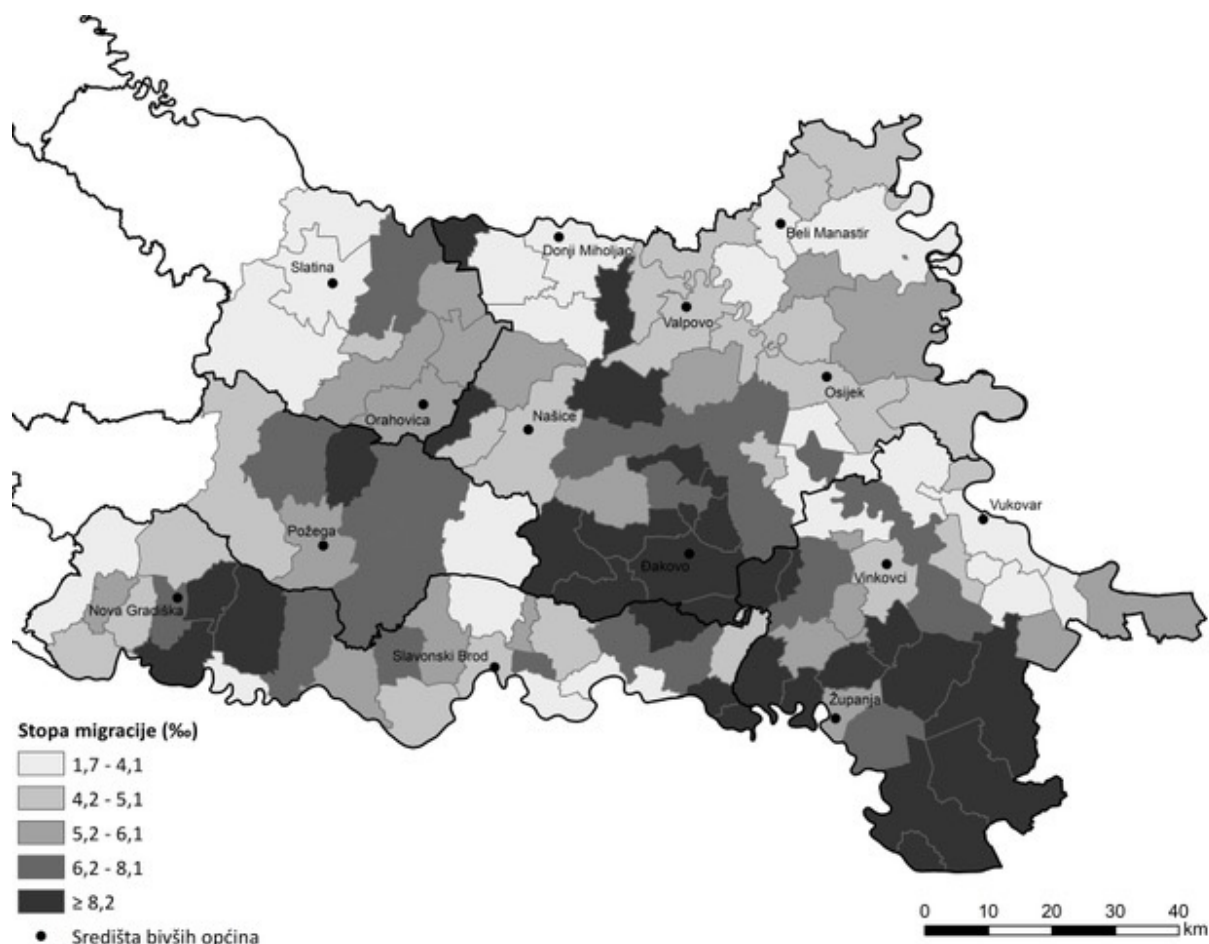
Tablica 5. Broj stanovnika Istočne Hrvatske u inozemstvu (radnici + članovi obitelji koji s njima borave) 1981. i 1991. po bivšim općinama i opća stopa vanjske migracije

Općina	1981.	1991.	Opća stopa vanjske migracije 1981.	Opća stopa vanjske migracije 1991.	Lančani indeks 1991./1981.
B. Manastir	2.188	2.271	4,1	4,2	103,8
D. Miholjac	981	850	4,7	4,2	86,6
Đakovo	4.892	5.406	9,3	10,2	110,5
Našice	2.339	4.227	6,0	10,4	180,7
N. Gradiška	3.904	4.987	6,4	8,2	108,7
Orahovica	900	978	5,5	6,3	108,7
Osijek	6.948	8.256	4,4	5,0	118,8
P. Slatina	1.222	1.413	3,8	4,5	115,6
S. Požega	4.233	5.621	5,9	7,8	132,8
S. Brod	5.807	7.593	5,5	6,6	130,8
Valpovo	1.486	1.983	4,7	6,0	133,4
Vinkovci	5.726	6.855	6,0	7,0	119,7

14 O kratkoročnim i dugoročnim učincima prostorne pokretljivosti stanovništva, osobito ako migracija ima trajan, a ne privremen karakter, detaljnije vidjeti u: Nejašmić (2014) i Wertheimer-Baletić (1999).

Vukovar	2.759	3.435	3,4	4,1	124,5
Županja	4.191	6.306	8,7	12,9	150,5
Svega	47.576	60.181	5,5	6,7	126,5

Izvor: Nejašmić, 1995.

Slika 2. Opća stopa vanjske migracije Istočne Hrvatske po današnjim gradovima i općinama 1981.

Za dodatnu usporedbu rezultata predmetnih popisa stanovništva izračunata je i specifična stopa vanjske migracije stanovništva na radu u inozemstvu, dakle, bez članova njihovih obitelji kako bi se moglo vrednovati cijelo analitičko razdoblje (1971. – 1991.) (tablica 6). Osnovni zaključak koji iz usporedbe proizlazi jest da je specifična stopa vanjske migracije radnika od 1971. do 1991. godine smanjena u svim istočno-hrvatskim općinama kao i u Istočnoj Hrvatskoj u cjelini (s 5,1 na 3,7), što potvrđuje naprijed iznesenu ocjenu o porastu važnosti članova obitelji u formiranju emigrantskoga kontingenta, a to, također, ukazuje na promijenjeni migrantski obrazac.

Tablica 6. Specifična stopa vanjske migracije stanovnika Istočne Hrvatske na radu u inozemstvu 1971., 1981. i 1991. po općinama

Općina	1971.	1981.	1991.
B. Manastir	4,4	3,0	2,7
D. Miholjac	5,1	3,4	2,5
Đakovo	8,9	6,7	6,2
Našice	7,1	4,0	5,8

N. Gradiška	5,7	4,5	5,1
Orahovica	5,9	3,8	3,5
Osijek	4,2	3,1	3,1
P. Slatina	4,2	2,7	2,7
S. Požega	5,7	4,4	4,9
S. Brod	5,5	3,9	4,0
Valpovo	4,6	3,2	3,5
Vinkovci	6,0	4,3	4,2
Vukovar	4,2	2,4	2,7
Županja	8,2	6,3	7,8
Svega	5,5	3,9	4,1
Hrvatska	5,1	3,3	3,7

Izvor: izračun autora prema podacima iz tablica 2 i 4.

Na kraju ovoga dijela rasprave o vanjskoj migraciji Istočne Hrvatske u razdoblju 1971. – 1991. godine drži se korisnim ukazati na relativne udjele stanovništva u inozemstvu po državama rada (za 1971.) i boravka (za 1981. i 1991.) (tablica 7). Iz prezentiranih je podataka jasno da je većina stanovnika Istočne Hrvatske koji su popisani kao privremeno stanovništvo u inozemstvu, radila i boravila u tadašnjoj Saveznoj Republici Njemačkoj, iza koje slijede europske zemlje: Austrija, Švicarska i Francuska te prekomorske zemlje: Australija, Sjedinjene Američke Države i Kanada. U svim je općinama Istočne Hrvatske 1971. i 1981. godine relativan udio stanovnika na radu/boravku u SR Njemačkoj bio veći od 60 %, dok su rezultati popisa 1991. godine indicirali određene promjene, odnosno pad toga udjela. Tako je relativan udio vanjske migracije Istočne Hrvatske u cjelini u SR Njemačkoj, smanjen sa 73,1 % na 56,9 %, uz istodobno signifikantan porast emigrantskoga kontingenta u prekomorskim državama (s 5,0 % na 17,2 %). Ujedno, u svim je istočno-hrvatskim općinama relativan udio „inozemaca“ u SR Njemačkoj smanjen, s tim da je u općinama Našice i Nova Gradiška pao ispod polovice (50 %) ukupnoga broja vanjskih migranata. Potonje implicira stanovitu promjenu smjera migracijskih struja, ali i dalje pokazuje koja su to bila dominantna receptivna područja (države) za istočno-hrvatske iseljenike do početka 1990-ih godina.

Tablica 7. Relativan udio stanovništva (%) u inozemstvu po državama rada/boravka 1971., 1981. i 1991.

Cjelina	Godina	SR Njemačka	Austrija	Francuska	Švicarska	Australija, SAD i Kanada
Istočna Hrvatska	1971.*	74,9	7,3	2,3	3,7	8,5
	1981.	73,1	7,3	2,1	5,7	5,0
	1991.	56,9	7,9	1,7	8,9	17,2
Hrvatska	1971.*	70,1	5,6	2,6	3,6	11,8
	1981.	69,3	5,6	2,4	5,7	7,8
	1991.	50,9	5,0	2,3	7,0	24,3

*Odnosi se samo na relativan udio radnika po državama rada.

Izvor: Lica na privremenom radu u inozemstvu, Prema popisu stanovništva i stanova 1971., Statistički bilten 679, SZS, Beograd, 1971; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., Dokumentacija 517, Radnici na privremenom radu u inozemstvu, članovi porodice i povratnici, RZS, Zagreb, 1986; Popis stanovništva 1991., Tablica -1-2-25. Osobe na radu u inozemstvu i članovi porodice koji s njima borave prema narodnosti, vremenu provedenom na radu i spolu (interna publikacija).

4. Odabrana strukturalna obilježja popisanih u inozemstvu

Naprijed je u nekoliko navrata istaknuto da migracije neovisno o uzroku, veličini i smjeru imaju kratkoročne i dugoročne posljedice. U kratkoročnom smislu migracije utječu na broj stanovnika nekoga područja: iseljeničke ga struje smanjuju, a doseljeničke povećavaju, što znači da emigracija predstavlja *pasivu*, a imigracija *aktivu* demografske bilance. Ovisno o predznaku migracijske bilance ovisit će veličina i predznak demografske bilance, odnosno povećanje, pad ili stagnacija broja pripadnika konkretne populacije. No migracije imaju i dugoročne učinke koji se zbog selektivnosti migracijskih struja prema različitim obilježjima, ponajprije reflektiraju na oblikovanje demografskih struktura (napose po dobi i spolu), a indirektno i na prirodno kretanje stanovništva (bioreprodukciju). Ograničeni opseg rada priječi detaljnije obrazlaganje kauzalne povezanosti migracija i promjena u demografskim strukturama pa će se samo ukratko naznačiti osnovna strukturalna obilježja emigrantskoga kontingenta Istočne Hrvatske s naglaskom na rezultate popisa 1981. i 1991. godine. Istaknut će se odabrana biološka i društvena obilježja kontingenta vanjskih migranata: na strukturu prema dobi i spolu, prema obrazovanju i prema narodnosnoj pripadnosti.

1.

U analitičkim tablicama 8, 9 i 10 dani su osnovni podatci i indikatori sastava stanovništva Istočne Hrvatske u inozemstvu po dobi i spolu prikupljeni popisima 1981. i 1991. godine. S obzirom na različit metodološki način iskazivanja popisnih rezultata, ne mogu se ni izravno usporediti biološki sastav emigrantskoga kontingenta, ni izračunati svi relevantni indikatori pomoću kojih bi vjerodostojno vrednovali jedno od najvažnijih strukturalnih obilježja vanjske migracije. Najveću poteškoću u potonjem smislu ima činjenica da su u objavljenim rezultatima popisa 1981. godine sve osobe popisane kao stanovništvo u inozemstvu nepoznate starosti svrstane u kategoriju 65 godina i stariji, što priječi precizni izračun stvarnoga broja i točnih relativnih udjela stanovništva u inozemstvu prema velikim (funkcionalnim) dobnim skupinama te – sukladno tome – izračun vjerodostojnih indikatora sastava stanovništva prema spolu i dobi. Ujedno, podatci prikupljeni popisom 1991. godine pokazuju izrazito visok relativan udio kategorije „nepoznata starost“ (11,6 %), što, također, onemogućava preciznu analizu iako je na temelju broja „inozemaca“ s poznatom godinom starosti moguće formirati velike (funkcionalne) dobne skupine i na temelju toga izračunati relevantne indikatore kao što su koeficijenti mladosti i starosti te indeks starenja, premda i oni u ovom slučaju imaju samo orijentacijski karakter. No, neovisno o ovim značajnim metodološkim problemima, moguće je barem na razini orijentacijske reprezentativnosti upozoriti na dobn i spolni sastav stanovništva Istočne Hrvatske u inozemstvu jer je to bitan pokazatelj kompleksnih dugoročnih posljedica vanjske migracije na ukupnu demografsku dinamiku i demografsko-strukturalni razvoj toga područja, čiji se negativni učinci i danas uočavaju, ne samo u piramidi starosti nego i u bioreprodukciji te ukupnom kretanju stanovništva.

Godine 1981. među stanovništvom Istočne Hrvatske u inozemstvu bilo je 26 449 muškaraca i 21 127 žena, što znači da je koeficijent maskuliniteta iznosio 125,2, a koeficijent feminiteta 79,9, a to upućuje na jaku neravnotežu u spolnom sastavu emigrantskoga kontingenta. Posljedica je to, dakako, signifikantno veće uključenosti muškaraca u emigracijske tokove. No u samo jednom desetljeću došlo je do promjena u spolnoj strukturi vanjske migracije i to na način da je koeficijent maskuliniteta smanjen na 118,9, a koeficijent feminiteta povećan na 84,1, što sugerira ublažavanje neravnoteže emigrantskoga kontingenta po spolu, a to je posljedica većega uključivanja žena u migracijske tokove, što se može / treba tumačiti u kontekstu „spajanja obitelji“. Između 1981. i 1991. godine broj muškaraca povećan je za 9,2 %, a broj žena za 15,0 %. Godine 1991. prema velikim (funkcionalnim) dobnim skupinama muškarci su blago prevladavali u kontingentu mladoga stanovništva (do 14. godine), pri čemu je koeficijent maskuliniteta iznosio 105,4, ali su značajno prevladavali u kontingentu zreloga stanovništva (od 15. do 64. godine), u kojemu je koeficijent maskuliniteta iznosio zamjetnih 123,1. U kontingentu staroga stanovništva (65 godina i stariji) prevladavale

su žene; koeficijent feminiteta iznosio je 137,2. Analizirajući podatke na administrativnoj razini primjetna je potpuna prevlast muškaraca u svim istočno-hrvatskim općinama 1981., dok su 1991. godine žene imale blagu prevlast u općini Slavenska Požega (50,6 %). Korisno je podsjetiti, riječ je tek o reprezentativnom pokazatelju jer se ne odnosi na cjelokupnu vanjsku migraciju, nego na 88,4 % emigrantskoga kontingenta utvrđenoga popisom 1991. godine.

Što se sastava stanovništva Istočne Hrvatske u inozemstvu po dobi tiče, međupopisna usporedba, iz naprijed opisanih razloga, bitno je teža, no mogu se uočiti temeljne značajke i najvažnije promjene, koje su posljedica djelovanja istih onih čimbenika koji su utjecali na selektivan porast broja vanjskih migranata između 1981. i 1991. godine. Što se može istaknuti? *Prvo*, broj „inozemaca“ u najmlađoj velikoj (funkcionalnoj) dobnoj skupini (do 14. godine) u predmetnom je međupopisju (1981. – 1991.) smanjen s 9 465 na 8 837 osoba ili za 6,6 % pa je koeficijent mladosti smanjen s 19,9 na 16,6. Posljedica je to, očito, pada nataliteta vanjskih migranata, smanjene emigracije djeće populacije kao i brojnijega odljeva mladih naraštaja u zrele dob emigrantskoga kontingenta. *Drugo*, broj vanjskih migranata u zreloj dobi života (od 15. do 64. godine) povećan je s 34 123 na 43 468 stanovnika ili za 27,4 % pa je relativan udio toga kontingenta u ukupnom emigrantskom kontingentu povećan sa 71,6 % na 81,7 %, što indirektno ukazuje na proces demografskoga starenja stanovništva u inozemstvu, a to je posljedica dolaska novih emigranata u radno-sposobnoj dobi života, boljega popisanoga obuhvata vanjske migracije te priljeva mladih naraštaja emigranata u zrele dob života. *Treće*, relativan udio starih stanovnika (65 godina i stariji) u popisu iz 1991. godine iznosio je, doduše, svega 1,7 % emigrantskoga kontingenta, no stvarno stanje je sigurno bilo drugačije jer za čak 11,6 % popisanih u inozemstvu nije bila poznata dob. Dio kategorije „nepoznato“ sigurno je pripadao starijim dobnim skupinama. Zbog metodoloških neujednačenosti nije moguće usporediti brojnost i relativan udio staroga stanovništva 1981. i 1991. godine. *Četvrto*, prikaže li se dobnii sastav emigrantskoga kontingenta 1991. godine prema velikim (funkcionalnim) dobnim skupinama po općinama, uključujući kategoriju „nepoznato“ (tablica 10), relativan udio mladoga stanovništva (do 14. godine) kretao se od najmanjih 12,3 % u vukovarskoj do najviših 16,6 % u đakovačkoj općini, relativan udio zreloga stanovništva (od 15. do 64. godine) kretao se od najmanjih 66,2 % u našičkoj do najviših 74,7 % u belomanastirskoj općini te relativan udio staroga stanovništva (65 godina i stariji) kretao se od najmanjih 0,8 % u slavonskobrodskoj općini do najviših 2,7 % u općini Podravska Slatina. Relativan udio kategorije „nepoznato“ najviši je bio u općini Našice (18,8 %), a najmanji u općini Đakovo (9,5 %).

Tablica 8. *Struktura stanovništva Istočne Hrvatske u inozemstvu 1981. godine po dobi i spolu*

Dobne skupine	Broj stanovnika	%	Muškarci	Žene
Do 14 godina	9.465	19,9	4.867	4.598
15 – 24	4.190	8,8	1.781	2.409
25 – 34	13.289	27,9	6.942	6.347
35 – 44	9.530	20,0	6.354	3.176
45 – 54	5.921	12,4	3.924	1.997
55 – 64	1.193	2,5	709	484
65 i više*	3.988	8,4	1.872	2.116
Ukupno	47.576	100	26.449	21.127

*U izvoru podataka sve osobe nepoznate starosti svrstane su u skupinu 65 i više.

Izvor: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., Dokumentacija 517, Radnici na privremenom radu u inozemstvu, članovi porodice i povratnici, RZSSRH, Zagreb, 1986.

Tablica 9. *Struktura stanovništva Istočne Hrvatske u inozemstvu 1991. godine po dobi i spolu (petogodišnje dobne skupine)*

Petogodišnje dobne skupine	Broj stanovnika	%	Muškarci	Žene
0 – 4	2.229	3,7	1.150	1.079
5 – 9	2.811	4,7	1.431	1.380
10 – 14	3.797	6,3	1.954	1.843
15 – 19	4.892	8,1	2.371	2.521
20 – 24	4.135	6,9	2.110	2.025
25 – 29	3.760	6,2	2.26	1.734
30 – 34	3.574	5,9	1.862	1.712
35 – 39	5.604	9,3	2.511	3.093
40 – 44	7.511	12,5	4.412	3.099
45 – 49	4.970	8,3	3.116	1.854
50 – 54	4.475	7,4	2.829	1.646
55 – 59	3.167	5,3	1.971	1.196
60 – 64	1.380	2,3	776	604
65 – 69	503	0,8	245	258
70 – 74	187	0,3	72	115
75 i više	194	0,3	54	140
Ukupno*	53.189	88,4	28.890	24.299

*Razlika do ukupnoga broja (60 181) odnosi se na stanovnike nepoznate starosti.

Izvor: Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., Dokumentacija 893, Osobe na radu u inozemstvu i članovi porodice koji s njima u inozemstvu borave po županijama, gradovima i općinama, DZSRH, Zagreb, 1997.

Tablica 10. *Velike dobne skupine (%) stanovništva Istočne Hrvatske u inozemstvu 1991. godine po općinama*

Općina	Do 14. godine	Od 15. do 64. godine	65 godina i stariji	Nepoznato
B. Manastir	13,2	74,7	1,0	11,1
D. Miholjac	14,6	69,0	1,8	14,6
Đakovo	16,6	72,6	1,3	9,5
Našice	13,5	66,2	1,5	18,8
N. Gradiška	14,4	70,9	1,7	13,0
Orahovica	13,0	71,0	1,2	14,8
Osijek	12,9	70,4	1,8	14,9
P. Slatina	13,0	71,9	2,7	12,4
S. Požega	14,3	69,9	1,7	14,1
S. Brod	14,4	67,5	0,8	17,3
Valpovo	12,9	71,8	1,9	13,4
Vinkovci	15,8	72,1	1,1	11,0

Vukovar	12,3	70,0	1,5	16,2
Županja	16,3	72,5	1,1	10,1

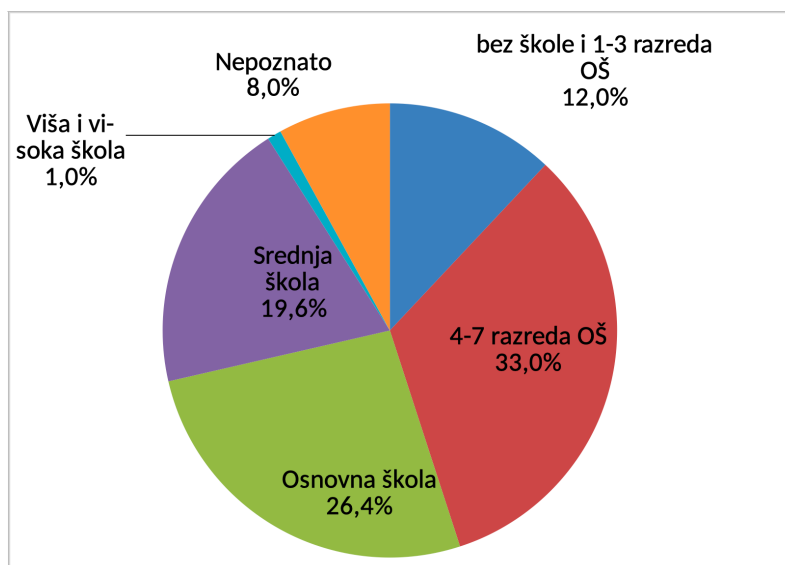
Izvor: Nejašmić, 1995.

2.

Obrazovna struktura stanovništva Istočne Hrvatske u inozemstvu temelji se na podacima o školskoj spremi, odnosno o postignutom stupnju završene škole. Slike 3 i 4 vizualiziraju obrazovnu strukturu ukupnoga istočno-hrvatskoga emigrantskoga kontingenta prema rezultatima popisa 1981. i 1991. godine.¹⁵

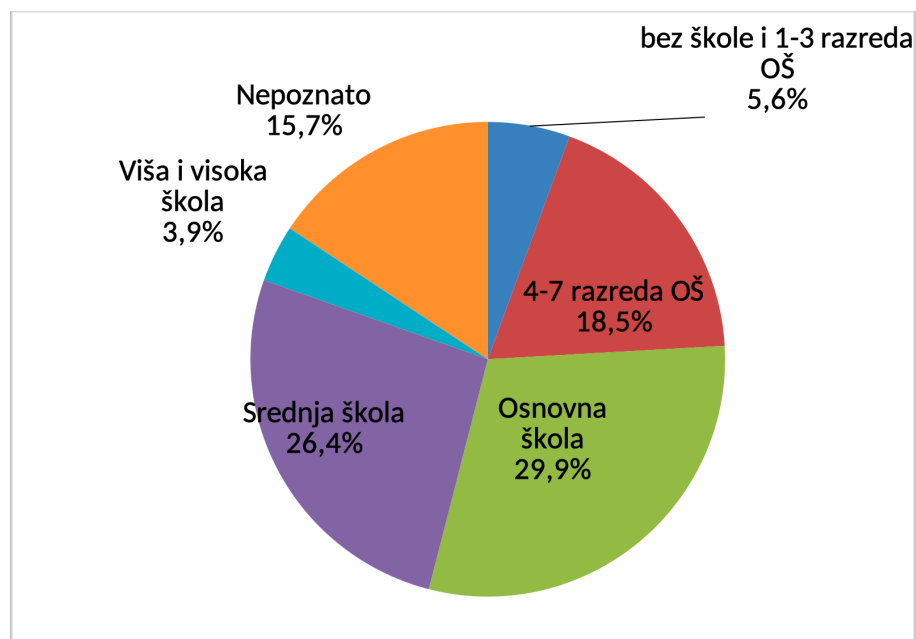
Međupopisna usporedba pokazuje promjene u dosegnutoj razini školske spreme na temelju kojih se može zaključiti da je obrazovna struktura, u cjelini gledajući, u predmetnom međupopisju bila u trendu / procesu poboljšanja. Argumenti za to su sljedeći: smanjen je relativan udio stanovništva bez školske spreme i nezavršenom osnovnom školom (s 45,0 % na 24,1 %, dakle, prepolovljen je), povećan je relativan udio vanjskih migranata sa završenom osnovnom školom (s 26,4 % na 29,9 %), značajno je povećan relativan udio stanovništva u inozemstvu sa završenom srednjom školom (sa 19,6 % na 26,4 %) te je utrostručen relativan udio „inozemaca“ sa završenom višom i visokom školom (s 1,0 % na 3,9 %). Stanoviti oprez u donošenju zaključaka ostavlja činjenica da je između 1981. i 1991. godine gotovo udvostručen relativan udio kategorije „nepoznato“ (s 8,0 % na 15,7 %).

Polazeći od rezultata popisa 1991. godine, vanjski migranti iz Istočne Hrvatske u odnosu na ukupan hrvatski emigrantski kontingent, imali su veći relativan udio stanovništva bez školske spreme i s nezavršenom, odnosno završenom osnovnom školom (zajedno 54,0 % spram 46,1 %), a značajno manji relativan udio stanovništva sa završenom srednjom (26,4 % spram 31,1 %) te završenom višom i visokom školom (3,9 % spram 8,0 %).

Slika 3. Obrazovna struktura stanovništva Istočne Hrvatske u inozemstvu 1981.

15 Izračun autora prema: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., Dokumentacija 517, Radnici na privremenom radu u inozemstvu, članovi porodice i povratnici, RZS, Zagreb, 1986.; Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., Dokumentacija 893, Osobe na radu u inozemstvu i članovi porodice koji s njima u inozemstvu borave po županijama, gradovima i općinama, DZSRH, Zagreb, 1997.

Slika 4. Obrazovna struktura stanovništva Istočne Hrvatske u inozemstvu 1991.

3.

Narodnosni sastav stanovništva Istočne Hrvatske u inozemstvu tijekom promatranoga razdoblja (usporedba rezultata popisa 1971. i 1991.), s manjim ili većim odstupanjima, odražava ukupnu narodnosnu sliku naseljenosti toga područja. S obzirom na to da su izrazitu većinu u ukupnom stalnom stanovništvu Istočne Hrvatske u obje popisne godine imali Hrvati,¹⁶ razumljivo je da su oni imali i većinu u emigrantskom kontingentu. Tako su, prema podacima iz popisa 1971. godine koji se odnose na stanovništvo na radu u inozemstvu, u emigrantskom kontingentu Istočne Hrvatske Hrvati činili 84,1 % (u ukupnom hrvatskom emigrantskom kontingentu relativan udio Hrvata iznosio je 86,9 %), Srbi 8,7 % (u ukupnom hrvatskom emigrantskom kontingentu relativan udio Srba iznosio je 8,5 %) dok je udio ostalih narodnosno izjašnjenih i neizjašnjenih skupina, uključujući i kategoriju „nepoznato“ iznosio 7,2 % (u ukupnom hrvatskom emigrantskom kontingentu relativan udio kategorija „ostali“ i „nepoznato“ iznosio je 4,6 %) (prema Nejašmić, 1995). U svim je općinama Istočne Hrvatske (tablica 11) relativan udio Hrvata u ukupnoj vanjskoj migraciji (od najmanjeg 55,1 % u općini Beli Manastir do 94,1 % u općini Valpovo) bio veći od relativnoga udjela Hrvata u ukupnom stalnom stanovništvu pojedine općine (od najmanjega 41,3 % u općini Beli Manastir do 90,9 % u općini Valpovo). U smislu uravnoteženosti narodnosnoga sastava s obzirom na hrvatsko narodnosno obilježje, raspon se kretao od -3,2 u općini Valpovo do čak -21,8 postotnih bodova u općini Podravska Slatina.

Prema popisu iz 1991. godine relativan udio Hrvata u vanjskoj migraciji Istočne Hrvatske smanjen je na 77,1 %, što je opet nešto niže od hrvatskoga prosjeka (u ukupnom hrvatskom emigrantskom kontingentu Hrvati su činili 79,9 %), uz važnu napomenu da je udio kategorije „nepoznato“ i „ostali“, slično sastavu emigrantskoga kontingenta prema spolu i dobi, bio vrlo visok (12,4 %), što otežava ocjenu o stvarnoj narodnosnoj strukturi istočno-hrvatske vanjske migracije (prema Nejašmić, 1995). Na općinskoj je razini, u odnosu na 1971. godinu, relativan udio Hrvata u

16 U ukupnom stalnom stanovništvu Istočne Hrvatske 1971. godine, Hrvati su činili 71,7 %, Srbi 19,3 % te ostali (uključujući kategoriju „nepoznato“) 9,6 %. Do 1991. godine relativan udio Hrvata u ukupnom stalnom stanovništvu Istočne Hrvatske povećan je na 72,6 %, relativan udio Srba smanjen na 16,5 % dok je relativan udio ostaloga stanovništva (uključujući kategoriju „nepoznato“) povećan na 10,9 %. Prema: Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., Stanovništvo prema narodnosti po naseljima, Dokumentacija 881, RZSRH, Zagreb, 1992.

emigrantskom kontingentu smanjen u svim općinama, osim u općini Đakovo u kojoj je zabilježen blagi porast udjela Hrvata (s 93,4 % na 94,0 %). Ujedno, za razliku od utvrđenoga stanja iz 1971., do 1991. godine u četiri su općine Istočne Hrvatske, Hrvati popisani u inozemstvu imali manji relativan udio u odnosu na udio Hrvata u njihovom ukupnom stalnom stanovništvu; to su bile općine: Donji Miholjac (81,3 % vanjska migracija – 83,6 % stalno stanovništvo), Slavonski Brod (74,0 % vanjska migracija – 85,2 % stalno stanovništvo), Valpovo (75,6 % vanjska migracija – 90,6 % stalno stanovništvo) i Županja (78,5 % vanjska migracija – 87,6 % stalno stanovništvo).

Tablica 11. Udio Hrvata u inozemstvu po općinama Istočne Hrvatske 1971. i 1991.

Općina	1971.		1991.	
	Udio Hrvata u inozemstvu (%)	Udio Hrvata u općini (%)	Udio Hrvata u inozemstvu (%)	Udio Hrvata u općini (%)
B. Manastir	55,1	41,3	48,4	41,9
D. Miholjac	90,8	83,1	81,3	83,6
Đakovo	93,4	88,2	94,0	91,7
Našice	86,6	78,2	81,4	80,6
N. Gradiška	81,1	73,8	72,8	71,9
Orahovica	88,1	69,7	78,8	69,8
Osijek	78,4	64,3	74,2	67,1
P. Slatina	89,1	77,4	82,0	79,8
S. Požega	81,7	59,9	73,1	57,3
S. Brod	89,8	85,7	74,0	85,2
Valpovo	94,1	90,9	75,6	90,6
Vinkovci	88,6	76,3	83,3	79,6
Vukovar	65,0	45,2	61,8	43,8
Županja	92,2	89,7	78,5	87,6

Izvor: Popis stanovništva i stanova 1971. godine, Rezultati za stanovništvo i domaćinstva po naseljima i opštinama, Tablogrami po naseljima, SZS, Beograd, 1973; Lica na privremenom radu u inostranstvu, Prema popisu stanovništva i stanova 1971., Statistički bilten 679, SZS, Beograd, 1971; Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., Stanovništvo prema narodnosti po naseljima, Dokumentacija 881, RZSRH, Zagreb, 1992; Popis stanovništva 1991., Tablica -1-2-25. Osobe na radu u inozemstvu i članovi porodice koji s njima borave prema narodnosti, vremenu provedenom na radu i spolu (interna publikacija).

5. Zaključna razmatranja

Na agregatnoj se razini temeljna demografska posljedica vanjske migracije stanovništva Istočne Hrvatske, utvrđene popisima 1971., 1981. i 1991. godine, prepoznaje u diferenciranoj stopi međupopisne promjene stanovništva između kontingenta ukupnoga stalnoga stanovništva i kontingenta prisutnoga stanovništva ili stanovništva „u zemlji“ (tablica 12). Potonja se tvrdnja napose odnosi na razdoblje između 1981. i 1991. godine, tijekom kojega je broj ukupnoga stanovništva povećan za 2,8 %, broj prisutnoga stanovništva za 1,4 %, a broj stanovništva u inozemstvu za čak 26,5 %. S obzirom na to da je u prethodnom međupopisju (1971. – 1981.) demografski porast Istočne Hrvatske iznosio 1,1 % jasno je da je blagi porast stope međupopisne promjene (na 2,8 %) u sljedećem međupopisnom razdoblju posljedica snažnije demografske ekspanzije emigrantskoga kontingenta. Drugim riječima, da je broj popisanih stanovnika istočno-hrvatskih općina u inozemstvu 1991. godine bio manji, i tip intenziteta međupopisne promjene broja ukupnoga stanovništva Istočne

Hrvatske između 1981. i 1991. godine bio bi vjerojatno tek demografska stagnacija, a ne slaba demografska progresija.

Postupnim stvaranjem relativno brojnoga emigrantskoga kontingenta, ponajprije „spajanjem“ radnika i članova njihovih obitelji, stvoreni su i solidni putovi za nastavak iseljavanja koje je uslijedilo 1990-ih godina, a na poseban način od ulaska Republike Hrvatske u Europsku uniju u srpnju 2013. godine. Naime, i aktualna se migracija na stanovit način uključila u već ranije uspostavljene migracijske kanale, jačajući stare, ali i formirajući nove odnose u postojećim migracijskim odredištima, osobito u tradicionalnim ili novim zapadnoeuropskim i srednjoeuropskim receptivnim imigracijskim državama, poput „stare“ Njemačke i Austrije s jedne, odnosno „nove“ Irske s druge strane.

Tablica 12. Ukupan broj stanovnika, broj prisutnoga stanovništva i broj stanovnika u inozemstvu Istočne Hrvatske 1971., 1981. i 1991.

Godina	Ukupan broj stanovnika	Broj prisutnog stanovništva	Broj stanovnika u inozemstvu*	Lančani indeks ukupnog broja stanovnika	Lančani indeks broja prisutnog stanovništva	Lančani indeks broja stanovnika u inozemstvu
1971.	858.136	810.767	47.369	-	-	-
1981.	867.646	820.070	47.576	101,1	101,1	100,4
1991.	892.035	831.854	60.181	102,8	101,4	126,5

*Za 1971. uključuje samo radnike, a za 1981. i 1991. radnike i članove njihovih obitelji koji s njima borave u inozemstvu. Izvor: Nejašmić, 1995; Popis stanovništva i stanova 1971. godine, Rezultati za stanovništvo i domaćinstva po naseljima i opštinama, Tablogrami po naseljima, SZS, Beograd, 1973; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., Stanovništvo po općinama i zajednicama općina, Dokumentacija 501, RZSSRH, Zagreb, 1982; Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., Stanovništvo u zemlji i inozemstvu po naseljima, Dokumentacija 911, DZSRH, Zagreb, 1996.

Literatura

- Akrap, A. i Živić, D. (2009). Migracije u 20. stoljeću: od obećane zemlje do depopulacije. U: B. Biškućić (ur.), *Slavonija, Baranja i Srijem – vrela europske civilizacije* (459-4646). Ministarstvo kulture Republike Hrvatske; Galerija Klovićevi dvori Zagreb.
- Baučić, I. (1971./72). Socijalno-ekonomske posljedice vanjskih migracija radne snage iz Jugoslavije. *Hrvatski geografski glasnik*, 33-34.(1.), 25-57. <https://hrcak.srce.hr/55979>
- Baučić, I. (1973). Osvrt na metodologiju popisa radnika u inozemstvu. *Acta Geographica Croatica*, 12(1), 13-18. <https://hrcak.srce.hr/142074>
- Čizmić, I. i Živić, D. (2005). Vanjske migracije stanovništva Hrvatske – kritički osvrt. U: D. Živić, N. Pokos i A. Mišetić (ur.), *Stanovništvo Hrvatske – dosadašnji razvoj i perspektive* (55-69). Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Državni zavod za statistiku (23. srpnja 2020). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2019.* Priopćenje broj 7. 1. 2. <https://podaci.dzs.hr/media/ovdb13o0/7-1-2-migracija-stanovnistva-rh-u-2020.pdf>. Pristupljeno 7. siječnja 2021.
- Hršak, E. (1998). *Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja*. Institut za migracije i narodnosti: Školska knjiga.
- Korenčić, M. (1979). *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971*. JAZU.
- Nejašmić, I. (1987). Statističko praćenje i neka kvantitativna obilježja jugoslavenske vanjske migracije. *Migracijske teme*, 3(3-4), 289-301. <https://hrcak.srce.hr/128666>

- Nejašmić, I. (1994). Hrvatski građani na radu u inozemstvu: razmatranje popisnih podataka 1971., 1981. i 1991. *Migracijske teme*, 10(2), 139-156. <https://hrcak.srce.hr/127102>
- Nejašmić, I. (1995). *Hrvatski građani na radu u inozemstvu i članovi obitelji koji s njima borave. Usporedna analiza statističkih podataka 1971., 1981. i 1991. godine*. Institut za migracije i narodnosti.
- Nejašmić, I. (1996). Hrvatski građani na radu u inozemstvu i članovi obitelji koji s njima borave prema popisu 1991: prikaz prema novom teritorijalnom ustrojstvu jedinica lokalne samouprave. *Migracijske teme*, 12(3), 205-218. <https://hrcak.srce.hr/126826>
- Nejašmić, I. (2014). Iseljavanje iz Hrvatske od 1900. do 2001.: demografske posljedice stoljetnog procesa. *Migracijske i etničke teme*, 30(3), 405-435. <https://hrcak.srce.hr/135718>
- Wertheimer-Baletić, A. (1983). Demografski razvoj Slavonije i Baranje. U: J. Roglić (ur.), *Treći znanstveni sabor Slavonije i Baranje* (90-104). Svezak I. JAZU, Zavod za znanstveni rad Osijek.
- Wertheimer-Baletić, A. (1999). *Stanovništvo i razvoj*. MaTe; Gospodarska misao.
- Živić, D. (1995). Promjene u dinamici stanovništva Istočne Hrvatske 1948-1991. *Hrvatski geografski glasnik*, 57(1), 71-92. <https://hrcak.srce.hr/63886>
- Živić, D. (1998). Neki pokazatelji i posljedice deagrarizacije i deruralizacije u istočnoj Slavoniji. *Sociologija sela*, 36(1-4), 103-125. <https://hrcak.srce.hr/119957>

External migration of the population of Eastern Croatia in the light of the results of the 1971, 1981 and 1991 census

ABSTRACT

In this paper, based on the official and available results of the 1971, 1981 and 1991 censuses, taking into account their questionable comprehensiveness and reliability, the size (number) and selected structural-demographic characteristics of the contingent of external migrants are presented and analyzed by a comparative method (Croatian citizens on so-called temporary work abroad and members of their families who stayed with them abroad) from 14 (former) Eastern Croatian municipalities. East, the continental wing of Croatia, throughout its history has had a complex and very dynamic demographic, social and economic development, whose important factor, among other things, were internal and external migrations, with changing historical periods with predominant immigration and emigration characteristics of spatial mobility. Thanks to numerically strong immigration currents, Eastern Croatia, from the first modern census in 1857 until the 1960s, had relatively high (mostly above-average) positive rates of inter-census change. But it was in the 1960s that the migration pattern changed; immigration is gradually giving way to emigration, which has consequently led to lower demographic growth rates and changes in trends and directions in the mechanical movement of the population from a positive to a negative migration balance. A particularly important segment of the emergence and strengthening of the emigration contingent since the 1960s was external migration, ie the departure of the population to the so-called temporary work abroad, which the then Yugoslav census statistics began to record in 1971. This is the effect of significant political liberalization of economic emigration abroad, but also modernization processes within the eastern Croatian area, especially deagrarianization and industrialization, whose development trends could not ensure the creation of new jobs for the population that increasingly left agriculture as an activity and source income for personal and family existence. Unable to transfer from agricultural to non-agricultural activities, an increasingly noticeable number of residents of Eastern Croatia left their place of residence; some emigrated to other parts of Croatia (primarily to Zagreb and its agglomeration), and some temporarily and soon permanently emigrated abroad. The relative share of those enumerated abroad in the total permanent population of Eastern Croatia thus increased from 5.5% in 1971 to 6.7% in 1991, which - no doubt - indicates a significant demographic loss, especially given the structural-demographic characteristics of that population, especially its age and gender structure. Of course, within Eastern Croatia there were regional differences in the intensity of external migration, which indirectly explain or confirm the present spatial differences in economic, social and demographic development from the 1960s to the early 1990s.

Keywords: Eastern Croatia, population, external migration, depopulation, demographic loss